

प्रस्तावना

भारत 1947 साली स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक परिवर्तन होऊ लागले, आणि शिक्षणाच्या अनेक सवलती जाहीर झाल्या. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली. पिढ्यान् पिढ्या अंधारात खिंतपत पडलेल्या लोकांना ज्ञानाचा प्रकाश मिळू लागला. इतर जातीतील मुलांबरोबर दलित वर्गातील मुलांनाही शिक्षणाची सुविधा मिळू लागली. याचा परिणाम म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारप्रणालीमुळे दलितांची अस्मिता जागी झाली. त्यातून एक शिकलेला वर्ग निर्माण झाला. त्यांनी आपल्या हातात लेखणी घेतली आणि दलित साहित्याला जन्म दिला.

विशेषतः 1960 नंतर दलित साहित्याचे रौप लागले गेले. यातून दलितांनी आपले मनोगत, आपल्या व्यथा, आपले दुःख, आपल्या वेदना मांडण्यास सुरुवात केली. ते सर्व समर्थपणाने समाजापुढे मांडू लागले. काहींनी त्यासाठी कवितेचा आधार घेतला, तर काहींनी कथेच्या माध्यमातून आपले दुःख व्यथा मांडायला सुरुवात केली. काहींना कवितेचे माध्यम अपुरे वाटू लागल्याने त्यांनी कथेकडे वळून समाजाचे चित्रण केले.

विषय निवडीमागील भूमिकाः या विषयाकडे वळण्यापूर्वी माझी भूमिका स्पष्ट करणे अत्यंत गरजेचे आहे. वास्तविक पाहता माझे शिक्षण हे सलग झालेले नाही. सुरुवातीचे म्हणजे माझ्या लग्नाअगोदरचे शिक्षण हे काही अडथळे न येता पार पडले. पण मी बी.ए.भाग 1 ला अस्तानाच म्हणजे 1969 साली माझा विवाह झाला. लग्नानंतर माझे शिक्षण पूर्ण होईल अशी मला खात्री नव्हती. पण माझे पती प्राचार्य ई.जी.निकम यांना मात्र शिक्षणाची खूप आवड होती. त्यांनी मला बी.ए.भाग 2 व 3 मध्ये शिक्षण घेण्याची सवलत दिली. घर, संसार सांभाळतच मी बी.ए. ची पदवी घेतली. बदलीची नोकरी व मुले लहान असल्याने माझ्या शिक्षणात बराच खंड पडत गेला. घरची जबाबदारी वाढत गेली आणि मी शिक्षणाची सर्व बाजू विसरून गेले. पण जीवनात अशी एक वेळ आली की माझे मन परत शिक्षणासाठी उत्सुक झाले. 1986 ला आम्ही सातारा येथील शिवाजी कॉलेजवर बदलून गेलो. मुले ही मोठी झाली होती. दिवसाचा बराच वेळ मोकळा मिळत असे. तेव्हा काय करावे असा प्रश्न माझ्यापुढे निर्माण झाला आणि मी शिवाजी कॉलेजला एम.ए.भाग 1 ला प्रवेश घेतला. दोन वर्षे कशी निघून गेली ते मला कळलेच नाही. इतक्या वर्षांनी परत शिक्षण घेणे म्हणजे सर्वांच्या दृष्टीने जरा हास्यास्पदच होते. धारी-दारी, शेजारी-पाजारी माझा विषय थोडे दिवस

चांगलाच चर्चेचा झाला. पण मी त्याकडे दुर्लक्ष करून पुढचे पाऊल टाकले. एम.ए. झाले. प्रथम श्रेणी मिळाली. त्याचबरोबर सिनि. कॉलेजवर सर्व्हिसही मिळाली आणि सर्व काही सुरळीत सुरू झाले.

जेव्हा जेव्हा मी वाचत असे, अभ्यास करत असे तेव्हा तेव्हा माझ्या मनात दलितविषयी आपोआपच आपुलकीची भावना निर्माण होई. पूर्वीच्या कालखंडाचा अभ्यास करत असताना दलिताना किती वाईट वागवले जात होते यांची उदाहरणे वाचून मी थोडावेळ सुन्न होत असे. त्यांना रस्त्याने जाताना आपली पावले उमटलेली झाडाची लागत. रस्त्यावर तर धुंकण्याची सोयच नव्हती. त्यासाठी गळ्यात मडके व हातात खराटा घेऊनच बाहेर पडावे लागे. या दलिताना पाण्यासाठी विनवणी करावी लागे. काहीवेळा त्यांना मिरच्यांची धुरी दिली जाई. त्यांच्यावर कितीतरी अन्याय होत असे. त्यांचे जिणे असह्य होई. हे सर्व वाचत असताना मला नेहमी एक प्रश्न पडे की समाज किती हीन वृत्तीने त्यांच्याबरोबर वागत होता. त्यांच्याजवळ थोडीसुद्धा माणुसकी नव्हती का ? मनुष्यच मनुष्याशी असा का वागतो ? प्रत्यक्ष ही स्थिती लोकांची होती. तर मग त्यांच्या स्त्रियांचे काय हाल होत असावेत असा प्रश्न आपोआपच निर्माण होई. हिंदू समाजातील स्त्रींवर अत्यंत अत्याचार होत होते, पण त्यातल्या त्यात दलित स्त्रींवर अत्यंत अत्याचार झाले आहेत. मी देखील एक स्त्री असल्याने त्यांच्याविषयी सहा-नुभूती व न्यायाची भावना मनात निर्माण झाल्याने मी विषय निवडला आहे तो म्हणजे "शंकरराव खरात व बाबुराव बागूल यांच्या कथेतील स्त्री चित्रण". या दोन्ही लेखकांच्या कथा माध्यमातून स्त्रियांच्या चित्रणाचा भाग सादर केला आहे. त्या स्त्रियांचे दुःख, दारिद्र्य, कष्ट, असहाय्यता अशा कितीतरी भूमिकेत स्त्री कशी वाटते हे मांडण्याचा प्रयत्न मी केला आहे.

आज शिक्षणाने खूपच सुधारणा झाली आहे, पूर्वीइतके भयानक स्वरूप आज पाहायला मिळत नाही. या दलित स्त्रियांना आज शिक्षणाची दारे खुली झाली आहेत. पूर्वीपासूनच स्त्री-पुरुष हा भेद चालत आलेला आढळतो. डॉ. आंबेडकर अस्पृश्य असल्याने त्यांनासुद्धा वर्गात बसून शिक्षण घेता आले नाही, तर पडवीत बसूनच शिक्षण घ्यावे लागले आहे. ही स्थिती त्यावेळी पुरुषांची होती. मग हे दृश्य बदललेले दिसते. याच स्त्रिया आज पुरुषांच्या बरोबरीने शाळा, कॉलेजचे शिक्षण घेतात. त्यांच्या बरोबरीने कष्ट ही करतात. कोणत्याही क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग नाही असे क्षेत्र आज विल्लक ठेवले नाही. मग हे पालटले कसे ? याला एकच उत्तर द्यावे लागेल. ते म्हणजे शिक्षणाने मिळालेली जागृती होय. आजची ही स्त्री स्वतः शिक्षण घेऊन आपली मते, विचार स्वतःच प्रकट करते व स्वतःचा उत्कर्ष करून घेते. साहजिकच मला या स्त्रियांच्यात झालेला बदल नमूद करण्याची संधी मिळाली असे आज तरी वाटते.

या लघुप्रबंधासाठी मला मदत करणारे बरेच जण आहेत. मला मार्गदर्शिका लाभल्या त्या प्रा.श्रीमती डॉ.सुमन पाटील, त्यांनी मला सुरुवातीपासूनच खूप प्रेरणा दिली. सातत्याने जागरूक राहून वरचेवर काम वाचले, काय काय लिहिले असे त्या विचारीत असत. मी नवीन काही तरी वाचले हे सांगण्यासाठी तर मला नेहमीच पुस्तकांकडे वळावे लागत होते. यातूनच हे लिखाण पूर्ण करण्याची मला स्फूर्ती मिळाली. त्याचबरोबर माझे पती प्राचार्य ई.जी.निकम यांनी खूपच मदत केली. वरचेवर लागणारी पुस्तके, संदर्भग्रंथ आणून देऊन लिखाणाची सातत्याने चौकशी केली. जे जे लागेल ते ते पुरवण्याची हास मात्र मोठी होती. त्यामुळे मला ही आनंद वाटत होता. त्याचबरोबर आमच्या कॉलेजचे प्राचार्य श्री.आर.डी.गायकवाड यांनी वेळोवेळी संशोधन कामाची चौकशी करून काम पूर्ण करण्यास प्रेरणा दिली. या कॉलेजमधील मराठी विभाग प्रमुख डॉ.सौ. विमल पाटील यांनी नेहमी विचारपूस करून वेळोवेळी मार्गदर्शन केले. तसेच माझे गुरूजन व आजचे सहकारी प्रा.बी.डी.पाटील, प्रा.सौ. हेमलता गायकवाड यांनी वेळोवेळी मदत केली. शिवाजी विद्यापीठाचे मराठी विभाग प्रमुख डॉ.ल.रा.नसिरा-बादकर यांनी योग्य व अचूक मार्गदर्शन केले. प्राचार्य मा.के.यादव, माढा व प्रा.डॉ.कन्हैया कुंदप, कराड यांनीही मला माझ्या कामात मदत केली. त्याचप्रमाणे प्रा.पोपट काटकर, प्रा.रमेश पोळ, प्रा. मेनकुदळे यांनीही खूप सहकार्य केले. या सर्वांची मी हार्दिक ऋणी आहे. या सर्वांबरोबर नदतीचा खारीचा वाटा उचलणारी माझी दोन मुले चि.श्रीनिवास व चि.विजय यांनीही मला खूप मदत केली.

या कामासाठी मला छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा, धन्जयराव गाडगीळ महाविद्यालय, सातारा, स.गा.म.कॉलेज, कराड, शिवाजी विद्यापीठ ग्रंथालय, कोल्हापूर यांचेकडून संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, नियतकालिके इ.साहित्य मिळाले. या सहकार्याबद्दल मी त्यांच्या प्रमुखांची व सेवकांची अत्यंत आभारी आहे.

आत्मकथनपर गौरव होणा-या मराठी साहित्यात माझीही थोडीशी आत्मकथा प्रस्तावनेत मांडली ती केवळ मन मोकले करण्यासाठीच, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेत स्त्री शिक्षणाकडे शरिफाबेन अली यांच्या प्रेरणेने अधिक जाणीवपूर्वक पाहिले. त्यामुळे माझ्या सारख्या अनेक रयत सेवकांच्या सहधर्मचारिणी आपले शिक्षण पूर्ण करू शकल्या. आमचा आत्मविश्वास वाढला. स्त्री शिक्षण प्रसाराच्या याही ऋणाची नोंद व्हावी म्हणूनच हे सर्व लिहिते आहे.